

**VI. DIFUSIÓ I RECEPCIÓ DE L'OBRA
DE POMPEU FABRA**

EL CATALÀ DE VALÈNCIA EN L'OBRA DE FABRA

ANTONI FERRANDO I FRANCÈS,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Dos són els objectius que em propose tractar ací: *a*) la presència del valencià en l'obra lingüística de Fabra; i *b*) els contactes de Fabra amb els valencians com a factor important en l'evolució de la seua ideologia lingüística.

Fabra es basà en el català de Barcelona per a la codificació de la llengua, però concedí un paper important als dialectes en aquest procés i, en conseqüència, al valencià, el dialecte territorialment i demogràficament més important de la llengua catalana després del català oriental del Principat. És, doncs, ben rellevant conèixer l'abast de la presència del valencià en l'obra codificadora de Fabra. Però prèviament caldria dilucidar què entenem per *valencià*, per *valencianismes* i per *presència del valencià* en Fabra.

En l'accepció més corrent, *valencià* és la denominació del català parlat en l'àmbit administratiu del País Valencià. En l'accepció científica, que és la que sol adoptar Fabra, el valencià correspon a la modalitat del català occidental parlada al País Valencià a excepció de la zona septentrional, el parlar de la qual forma amb el català del sud de Catalunya un dialecte de transició amb el català nord-occidental, que coneixem com a *tortosí*. Aquesta modalitat meridional del català occidental sol rebre el nom de *valencià general*, ja que és la més estesa i la més característica del català de València (Sanchis, 1934). La major part dels trets del valencià general continuadors de la llengua medieval eren comuns a tot el «català medieval». Fabra aplicà aquest sintagma especialment al català culte dels segles XIV i XV. En conseqüència, entendrem per *valencianismes literaris* aquells trets de la llengua catalana medieval que, amb el temps, s'han regionalitzat en la major part del País Valencià i que caracteritzen avui el valencià general (com ara les combinacions de pronoms febles del tipus *li'n porte* o la forma verbal *jo porte*), i considerarem com a *valencianismes dialectals* aquells altres que, per evolució pròpia (com ara els subjuntius *cullga* i *volquera*) o per influència forastera (com ara *a boqueta nit*), s'hi han format al marge de la resta del català. Quan parlem de la presència del valencià en l'obra codificadora de Fabra haurem de distingir, doncs, entre els *valencianismes literaris* i els *valencianismes dialectals*, generalment formats o consolidats a partir del segle XVI. Encara caldria tenir en compte el concepte de «valencià literari» que Fabra usà el 1930 (Ferrando, 2019, p. 94) i que Manuel Sanchis Guarner (1934) adoptà per a designar la forma depurada escrita del valencià general, que és la que recomanà en la seua *Gramàtica valenciana* (1950) i usà i preconitzà a *La llengua dels valencians* (1967).

Fabra no ha tingut un pensament monolític sobre la llengua. No és igual el Fabra jove de l'*Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891), que se centra en la descripció del català oriental del Principat i que a penes té en compte la variació diatòpica de la llengua catalana, que el Fabra madur de les «Converses filològiques» (1919-1928), que maneja els seus coneixements dels dialectes catalans per a justificar determinades opcions normatives, i que el Fabra ancià de la *Gramàtica catalana* pòstuma (1956), obert al reconeixement de diverses realitzacions col·loquials.

Atesos els meus objectius, em limitaré a examinar la presència dels trets

més notables del valencià general en el corpus lingüístic de Fabra. Partiré en primer lloc dels seus primers treballs dedicats al conjunt de la llengua catalana: les «Qüestions d'ortografia catalana» (Fabra, 1980, p. 23-78), que fou la seua comunicació al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), i la *Gramàtica de la llengua catalana* (1912), el més ambiciós dels seus estudis descriptius de la llengua. Tot seguit, examinaré la presència dels valencianismes en el corpus normatiu: les *Normes ortogràfiques* (1913, 1917), la *Gramàtica catalana* (1918) i el *Diccionari general de la llengua catalana* (1932). Finalment, en faré observar la presència en els treballs no normatius de caràcter didàctic: les ja esmentades «Converses filològiques» i la *Gramàtica catalana* pòstuma. Em permet avançar que per a Fabra la presència de trets morfològics, sintàctics i lèxics característics del valencià general en el corpus normatiu de la llengua fou bàsicament un recurs útil per a la codificació o «nacionalització» de la llengua, i no una manifestació de la riquesa lingüística de la variació diatòpica. Dit d'altra manera, Fabra no actuà mai com a dialectòleg, sinó com a lingüista.

L'evolució del pensament lingüístic de Fabra és indèstria de la progressió dels seus coneixements sobre la llengua antiga i sobre els dialectes contemporanis. La seua atenció creixent al català de València, tant en l'aspecte lingüístic com sociolingüístic, es va traduir no sols en una major sensibilització sobre la utilitat del català de València per a «nacionalitzar» el parlar de Barcelona (Fabra, 1980 [1907], p. 106), sinó també en una aposta política i cultural molt clara, especialment a partir dels anys trenta, per l'articulació nacional de totes les terres de llengua catalana (Ferrando, 2019, p. 117-119).

En aquesta atenció al català de València jugaren un paper important els contactes de Fabra amb els valencians, tant si es van produir a Barcelona com si es van materialitzar amb visites institucionals al País Valencià. Els contactes a Barcelona van ser constants a partir de 1915. De les cinc visites que va realitzar al País Valencià, n'hi ha quatre (1915, 1930, 1935 i 1937) que ho va fer com a representant de l'Institut d'Estudis Catalans i almenys una (1937) com a president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona. Amb les visites, Fabra tingué ocasió de conèixer de primera mà la recepció que hi anava tenint la seua tasca codificadora.

1. LA PRESÈNCIA DEL VALENCIÀ EN L'OBRA DE FABRA

1.1. *En els estudis descriptius inicials*

Des de sempre, Fabra (1980 [1927], p. 173) partí del principi que calia evitar un «divorci massa gros entre la llengua escrita i la llengua oral». Així les coses, és obvi que el model de llengua literària que proposava no podia apartar-se gaire de les formes, els usos i les preferències lèxiques del parlar de Barcelona, la ciutat des d'on irradiava el dinamisme polític, econòmic i cultural de la Catalunya de l'època. Fabra, home extremadament realista, n'era ben conscient, i per això realitzà una tasca codificadora basada en aquest parlar i adreçada bàsicament als

catalans del Principat. Ara bé, el nostre lingüista arribà a adquirir una sòlida formació científica i una consciència clara sobre l'abast territorial de la llengua catalana. En conseqüència, arribà a la conclusió que la seua proposta de codificació, si volia ser fidel a la tradició unitària de la llengua medieval i aspirava a ser acceptada en un futur més o menys pròxim per la resta de la comunitat lingüística catalana, havia de ser tan compatible com fos possible amb els altres dos grans dialectes de fora del Principat: el valencià i el balear.

En la comunicació al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), Fabra encara considerà la possibilitat de recórrer a diferents diacrítics per a representar el timbre dels tres tipus de *e* tònica corresponents als dialectes catalanooriental, balear i occidental, i d'adoptar dos signes gràfics diferents per a la representació dels dos tipus de *l* palatal de mots com *ball* i *vall*. Però ja descartà la supressió de la *-r* muda final de mots com *clar*, *flor* i de la major part dels infinitius, adduint que «una ortografia que escrivís *cla*, *flo*, etc. [...] seria una ortografia dialectal no nacional», ja que calia «tenir sempre en vista la *continuitat* i la *unitat* de l'idioma escrit» (Fabra, 1980 [1906], p. 46-47). La comunicació de Fabra té l'enorme valor d'explicitar per primera vegada en els seus escrits la necessitat de formular una «ortografia nacional» —per dir-ho en les seues pròpies paraules—, és a dir, de proposar un sistema gràfic que fos compatible amb tots els grans dialectes.

La *Gramática de la lengua catalana* (1912) permet detectar quins són els trets més característics del valencià que hi són considerats. Però caldrà tenir en compte que Fabra ben sovint no els explicita com a tals i atribueix al valencià trets totalment o parcialment comuns a tot el bloc dialectal occidental.

Abans de la publicació d'aquesta *Gramática*, els coneixements que Fabra tenia del valencià es limitaven a poc més que els derivats de la lectura de Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Joanot Martorell, Joan Roís de Corella i Teodor Llorente —els cinc únics grans escriptors valencians antologats en la *Gramática* (Fabra, 1912, p. 302-303 i 311-320)— i d'alguns autors valencians publicats per *L'Avenç*, com les *Escenes castelloneses*, de Salvador Guinot, i els *Idilis llevantins*, de Bernat Morales Sanmartín (Fabra, 1912, p. 105)—, als *Apuntes para una gramática valenciana popular* (1894), de Josep Nebot —ja que Fabra (1912, p. 8) n'adopta exemples idèntics, com ara *ánchez*, *charol*, *coche*, *roch*, *háchem* (Nebot, 1894, p. 23 i 52)— i potser a la comunicació «Ullada general sobre la morfologia catalana», que Lluís Fullana havia presentat al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Del valencià en tenia, sobretot, una coneixença llibresca. N'és una bona prova la informació de la carta que Fabra adreçà, el 1910, a Joaquim Casas-Carbó, en què li deia: «Cal encercar si ls valencians i mallorquins pronuncien *que.u...* o *que ho...*» (Lamuella i Murgades, 1984, p. 240).

Mirem tot seguit quins són els trets relacionables amb el valencià descrits en la *Gramática* de 1912.

En l'apartat sobre la fonètica, Fabra observa el resultat en *e* tancada procedent de la *ɛ* llarga llatina «en ciertos dialectos (por ej., el valenciano)» (§ 1); la distinció entre *a/e* i *o/u* àtones (§ 1); l'ensordiment de les consonants palatals i alveolars sonores *j*, *g*, *tʃ*, *s* i *tz* (§ 5). En canvi, es limita a consignar que «en algunas regiones dejan oír la *i* de la combinación *ix*», com en *baix* (§ 4).

En la morfologia verbal, Fabra constata l'ús en «el dialecto valenciano» de «la desinencia -e en [la primera persona de] todos los verbos de la primera conjugación» (§ 46); la preferència per les formes incoatives del tipus «*patixc, patixes, patix. . . patixen; patixca, patixques, patixca. . . patixquen*» (§ 64); la «gran extensió» de les «terminaciones -c, -ga, etc.», com en *perc, perga, dorc, dorca, muic, muiga, vullc, vullga, lligc, lligga* (§ 82); l'ús en l'imperfet de subjuntiu de les desinències -ra, -res, -ra, etc., de l'antic plusquamperfet (§ 82), i l'existència de «formas contaminadas» tals com *mereixca* per *meresca*, *planyga* per *planga*, *mereixqué* per *meresqué*, *mereixcut* per *merescut*, etc., «algunas de las cuales aparecen ya en lo antiguo» (§ 55, 82). És interessant remarcar que Fabra, com a bon lingüista, es fixa sobretot en les tendències estructurals de la morfologia verbal valenciana.

En la morfologia nominal, Fabra consigna com a pròpia de València la preposició *ad* (§ 135), però no assenyalava la localització de les formes *meua, teua, seua* dels possessius (§ 99), ni la dels demostratius simples *est* i *eix* (§ 100) ni la dels articles *lo* i *los* (§ 101), trets característics però no específics del valencià.

En el capítol de la sintaxi, Fabra addueix molta documentació del català medieval, però pràcticament cap referència al valencià. Així, constata que en textos medievals com la *Crònica* de Jaume I i el *Tirant* «presentan bastantes ejemplos» de l'ús de *seu* per *llur* en referència a diversos posseïdors (§ 115). Més concreta-ment, explica la seua proposta normativa de combinacions del datiu *li* amb els acusatius *el, la, els* i *les* i els pronoms *en* i *ho* com una modernització de les combinacions medievals (§ 128) i recolza en la llengua medieval la recomanació de distingir entre *per* i «*per-a*» (§ 132, 133), és a dir, adopta usos sintàctics valencians vius com a recursos per al perfeccionament del model lingüístic que «*juzgamos preferible y destinado á imponerse definitivamente*», és a dir, el català depurat de Barcelona.

217

1.2. En la normativa ortogràfica

Una anàlisi de les *Normes ortogràfiques* de l'Institut d'Estudis Catalans de 1913, que Fabra esmenà en alguns punts a l'«Exposició de l'ortografia catalana» que precedeix el *Diccionari ortogràfic* de 1917 (Segarra, 1985, p. 332-338), pot dur a la deducció que Fabra hi incorporà majoritàriament els usos gràfics del valencià. De vegades s'ha utilitzat aquesta interpretació, feta des de la sincronia, amb una finalitat diguem-ne *patriòtica*: a Catalunya, per a justificar la participació del valencià en la normativa ortogràfica de la llengua catalana, com fa per exemple l'enyorat Jordi Carbonell (2017); a València, per a presentar-la com una ortografia valenciana i, doncs, per a justificar que valencià i català són la mateixa llengua, com fa, per exemple, el recordat Josep Giner (1998). Ara bé, un examen des de la diacronia permet deduir que el criteri adoptat per Fabra és el de la «continuitat» i de la «unitat» de la normativa ortogràfica en relació amb la llengua medieval, amb la millor tradició literària i amb l'objectiu d'assolir la màxima coherència i la màxima compatibilitat interdialectal en la llengua moderna.

Bàsicament, les *Normes ortogràfiques* de l'IEC es limitaren a simplificar, regu-

laritzar i modernitzar els usos gràfics medievals. Si foren ben acceptades en general és perquè havien partit dels usos gràfics unitaris de la Cancelleria Reial i dels grans escriptors medievals, com Metge i Martorell, ben estudiats per Fabra, i això permetia recuperar fàcilment la unitat ortogràfica de la llengua medieval. És interessant remarcar que el nostre lingüista, en aquests treballs, sembla que no tingué present el *Curial e Güelfa*, editat per primera vegada el 1901, obra que, segons Anfós Par (1928, p. 7 i 87-88), «afita lo grau de major perfeccionament de nostra ortografia».

Ara bé, l'evolució del català oriental havia originat o potenciat alguns fenòmens fonètics que requerien unes noves convencions ortogràfiques. En cas d'incompatibilitat entre la llengua medieval i el català modern de Barcelona, Fabra optà per la solució que més s'ajustava al parlar de Barcelona. I així propugnà que la *e* tònica s'accentués d'acord amb la pronúncia d'aquesta ciutat (*café*, *permès*, etc.) i en desacord, doncs, amb tot el català occidental i la major part del balear. Adoptà *tll* en mots com *vetlla*, *espatlla*, *motlle*, etc., del català oriental, en desacord amb la llengua medieval i amb el català del sud del Principat, de les Illes Balears i del País Valencià, que ho fan amb *tl* (*vetla*, *espatla*, *motle*, etc.). També adoptà *tll* en mots com *butlletí*, *ratlla*, etc., d'acord amb pronúncia geminada del català oriental i en desacord amb la llengua medieval i amb els altres dialectes (*bolletí*, *ralla*, etc.). Així mateix preferí grafiar d'acord amb la pronúncia barcelonina mots com *platja*, *mitja*, *pitjor*, *sutja*, *lletja*, *desitjar*, que han mantingut la pronúncia palatal africada sonora que tenien en el català medieval, que escrivia *plaja*, *mija*, *pijor*, *lleja*, *desijar* (Coromines, 1971, p. 260). Val a dir que, en general, les grafies *g*, *j*, *tg* i *tj* (*veges*, *veja*, *metge*, *petja*) reproduïen la tradició gràfica medieval, que tanmateix representaven una pronúncia africada en el primer cas (*g*, *j*) i africada geminada en el segon cas (*tg*, *tj*). Avui, *g* i *j* representen sons fricativs en el català oriental i part del nord-occidental, però continuen representant sons africats en valencià i en part del nord-occidental, tal com feia la llengua medieval. En conseqüència, les grafies *g* i *j* coincideixen així a representar la pronunciació africada desgeminada de *tg* i *tj* de la major part del valencià general. Variants com *llonja* i *rellonge* del valencià recorden l'antiga pronunciació geminada de *llotja* i *rellotje*. El criteri de Fabra sobre les grafies *g*, *j*, *tg*, *tj* ha permès una continuïtat gràfica quasi perfecta del català normatiu amb la llengua medieval.

Malgrat aquestes concessions al català oriental del Principat, els criteris de les *Normes ortogràfiques* de l'IEC són molt coherents amb la *scripta* històrica del català i, doncs, amb la llengua dels grans escriptors del segle xv. Les Normes de Castelló (1932), es basaren en el *Diccionari ortogràfic* (1917), de Fabra. Les concessions que s'hi feren als sectors particularistes valencians es limitaren a reconèixer els doblats *el/lo*, *amb/ab*, a silenciar el dígraf *tz* de mots com *organitzar* i a usar en la metallengua el dígraf *tl* (*vetlar*), alguns trets dialectals (*atres*, *nosatres*) i a l'accentuació tancada de la *e* (*permés*), a excepció de *València*, *què* i *perquè*. En l'adaptació ortogràfica del fabrisme feta per Sanchis Guarner (1950) s'acceptà el dígraf *tz* (*organitzar*) i només s'admeté l'accentuació tancada de la *e* (*permés*) i el dígraf *tl* (*vetlar*).

1.3. En la normativa gramatical

Si passem a la *Gramàtica catalana* de 1918, publicada com a obra normativa a nom de l'IEC, el que primer crida l'atenció des d'una perspectiva valenciana i nord-occidental és el nom de les lletres de l'alfabet: sis d'aquestes adopten una *-a* final: *efa, ela, ema, ena, erra, essa*, un recurs de Fabra per a potenciar que es pronuncies [ə] neutra. És un criteri incompatible amb el català occidental, que les denominen *efe, ele, eme, ene, erre, esse*. Tant unes formes com les altres deriven del castellà. Les denominacions tradicionals de la llengua són *ef, el, em, en, er, es*, que encara mantindrà Antoni Rovira i Virgili en la seua *Gramàtica elemental de la llengua catalana* (1916) (Rossich, 1999).

En relació amb la fonètica, Fabra assenyala que «moltes paraules pronunciades amb *e* oberta a Barcelona [...] són pronunciades amb *e* tancada en els parlars occidentals i valencians» (§ 8); que «és freqüent a Barcelona» la pronunciació sorda de l'africada sonora escrita *tj* o *tj*, que «cal evitar», mentre que «a València aquesta pronunciació (pròpia de la capital i la seva comarca) ha donat lloc a grafies com *viache, meche*, etc.» (§ 12); que «en principi de paraula i darrera consonant els parlars valencians pronuncien l'africada sorda en lloc de la fricativa sorda; i això explica les grafies valencianes *charol, marcha*, etc.» (§ 12); i que, si bé «antigament la *g* davant de *e* o *i* i la *j* representaven l'africada sonora (no geminada)», aquesta és la «pronunciació que conserven principalment en els parlars valencians».

En el camp de la morfologia nominal, qualifica d'arcaics els plurals en *-ens* (*hòmens, òrfens*, etc.) i els que adopten una *s* en els mots acabats en *sc, st* i *xt* (*boscs, gusts, pretextes*) (§ 32, 33); reconeix les tres formes dels demostratius reforçats (*aquest, aqueix, aquell*) (§ 59), les dues formes dels demostratius simples *est* i *eix* (§ 59), les tres formes dels pronoms neutres *açò* (que a partir de l'edició de la *Gramàtica catalana* de 1930 deixa de ser «arcaic»), *això* i *allò* (§ 59, 100) i les quatre formes dels adverbis de lloc *ací, aquí* i *allà/allí* (§ 99), sense fer cap comentari explícit sobre la doble o triple gradació locativa, si no és la recomanació, en l'edició de 1930, de «restablir, en l'estil epistolar, aquesta distinció [locativa] entre *aquest* i *ací* d'un costat i *aqueix* i *aquí* de l'altre» (§ 99); presenta els possessius femenins així: «*meva, teva* i *seva* o *meua, teua* i *seua* (dialectals)» (§ 58); i constata que «davant del verb alguns prefereixen *vos* a *us*» (§ 44, 47).

En abordar els paradigmes de les tres conjugacions verbals, Fabra adverteix que «les formes verbals en *-o* són avui les normalment usades pels escriptors de Catalunya», si bé cal notar que «són estranyes al català antic i a un bon nombre de parlars catalans actuals». Decideix, doncs, de consignar «escrites en versalles i entre claudàtors» les formes sense desinència o amb *e* «usades pels escriptors mallorquins i valencians», com *port, perd, servesc, dorm*, així com «d'altres d'antigues semblantment caigudes en desuetud en el català oriental, però emprades encara pels escriptors de determinades regions de llengua catalana (València, Mallorca, etc.)», com són *portam, portau, portàs, portasses, servesca, servesques*, etc. (§ 71, 92).

A part d'aquestes formes dels paradigmes regulars de les tres conjugaci-

ons, Fabra fa constar les formes específiques valencianes d'alguns verbs com *voler, créixer, eixir, nàixer, dir*, etc., així com les terminacions alternatives de l'imperfet de subjuntiu en *-és, -esses, -és, -éssem, -ésseu, -essen i -ís, -isses, -ís, -íssem, -ísseu, -íssen*, aleshores encara corrents en el català oriental, sense esmentar que són les usades pel català nord-occidental i pel valencià més septentrional. Fora d'això, només se'n diu que «en el valencià la *e* de l'increment *eix* (o *esc*) es troba reemplaçada per una *i*. Així: *servix, servixes, serviren; traduïx, traduïxes, traduïxen*. (Notem, encara, el canvi de *s* en *x* davant de *c* i *q*: *servixc, servixca, servixques*, etc.)» (§ 91).

En el capítol dedicat a la sintaxi, Fabra es limita a recomanar solucions de la llengua medieval que el valencià ha mantingut: la concordança del participi passat, en els temps compostos dels verbs transitius, amb el seu complement directe quan aquest és representat per un pronom feble de tercera persona (§ 94), l'ús de l'indicatiu futur en lloc del subjuntiu present en les proposicions relatives quan es vol expressar una acció futura (§ 119) i la distinció entre la preposició simple *per* i la composta *per a* (§ 128).

La novetat d'aquesta *Gramàtica* en comparació amb la de 1912 en el tractament dels dialectes és el reconeixement de la validesa normativa per a valencians i balears de formes i usos que anteriorment eren presentats simplement com a «arcaics», és a dir, com a no usats o poc usats en el català oriental (*nasc, càpia, vulla*, etc.), i la recomanació que la llengua literària del Principat fes seus alguns dels usos genuïns vigents en aquests dialectes, com ara la triple gradació locativa de demostratius i adverbis de lloc, almenys en l'estil epistolar, la recuperació de l'adverbi *adés* i la distinció *per / per a*. Val a dir que Fabra, ara, pogué comptar amb les informacions de la *Gramàtica elemental de la llengua valenciana* (1915), de Lluís Fullana.

1.4. En la normativa lèxica

El *Diccionari general de la llengua catalana* (1932) recull un bon nombre de termes i d'accepcions característics del valencià actual, com *arrapar* 'esgarrapar', *aplegar* 'arribar', *agranar* 'escombrar', *estropessar* 'ensopegar', *prunyó* 'aranyó', *meló d'Alger* 'síndria', etc., fins al punt que Josep Giner (1998, p. 341) arribà a afirmar que «és sens dubte el millor diccionari valencià». No debades Fabra tingué com a fonts bàsiques el *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana i llatina* (1839-1840), de Pere Labèrnia, valencià de la diòcesi de Tortosa, i els materials del *Diccionari Aquiló*, que havia buidat moltes obres valencianes del segle xv. Fabra limità l'admissió de mots abans generals de tot el català i ara característicament valencians, però caiguts en desuetud en el barceloní modern, a partir de dos criteris: a) suplir els dèficits del barceloní modern tant pel que fa a lexemes com a accepcions, amb mots com *adés, sodegar, banyar, ausades, amollar*, etc., i b) enriquir la sinonímia, amb mots com *eixir, granera, melic, atzucac, vesprada, rat penat*, etc. També són bàsicament dos els criteris per a no incorporar-ne d'altres al corpus normatiu (Fabra, 1980 [1927], p. 167-175): a) ser «meres variants fonètiques» minoritàries, com ara *depòsit, dihuít, llaqanya, murta, nadar, xarrar, cementeri, redó, fenoll, renyó, junc, verdader, espenta*,

purna, aïna, hedra, romer, almànquena, ferrar, bambolla, oroneta, pereós, cresol, albargina, cordell, agrunsar, malaltús, llanda, llimera, aladre, etc., i b) ser «formes i construccions sense cap tradició literària», com *xicon, destarifat, brull*, etc. Per això el consell de Fabra als escriptors valencians i als mallorquins és que només haurien d'usar formes dels seus parlars quan aquestes «siguin formes importants dins llur dialecte i sobretot si són formes pertanyents a l'antiga llengua escrita» (Fabra, 1980 [1927], p. 171). En tot cas, Fabra (1932, p. vi-vii) concedí que un «mot peculiar» d'una contrada podria aspirar a ser incorporat al «diccionari general de la llengua literària» si algun escriptor d'aquell parlar l'elevava «a la categoria de mot literari».

Tanmateix, Fabra no sempre donà com a prioritàries variants que asseguraven els principis de «continuitat» i «unitat» que ell defensava. Ho reconegué el mateix Fabra (Ferrer, Ferrer i Pujadas, 1998) en diferents escrits adreçats, ja en l'exili, a Joan Coromines, en què acceptà de rectificar formes com *endanyar, galàpat, tàpara, vina, daler, sajulida, bolitx, recó*, etc., per a prioritzar *endenyar, galàpet, tàpera, vine, deler, sajolida, bolig, racó*, etc., respectivament. Aquestes darreres són les formes usades pel valencià. Són termes que als anys trenta ja reivindicà Josep Giner (1998) en una inèdita *Contribució al Diccionari general de la llengua catalana* (Ferrando, 1998, p. xiii), que feu arribar a Fabra l'any 1933. Ara bé, malgrat aquestes correccions, de caràcter formal, la prioritització de les solucions barcelonines no ha deixat d'implicar la supeditació o el no reconeixement de nombroses preferències valencianes. S'invertia així el criteri de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, obra atribuïda a Jeroni Pau i Bernat Fenollar (ca. 1492), on es van prioritzar, com a conseqüència del prestigi del català de València, mots o variants com *cànem, fenoll, hui, margallons, medir, murta, pernoliar, rabosa, rata penada, soliquer, temprat, tos*, etc., en lloc de *canyem, fonoll, vui, bargallons, midar, murtra, expernunciar, guineu, rata pinyada, xoliquer, trempat, espatlla*, que són precisament les preferides per Fabra (Ferrando, 2011).

221

1.5. En la divulgació de la normativa

Amb les «Converses filològiques» (1919-1928), aparegudes a *La Publicidad / La Publicitat*, Fabra mirà de justificar nombrosos punts de les seues propostes normatives i anuncià els criteris lexicogràfics amb què estava redactant el seu *Diccionari general de la llengua catalana*. Destinades a un públic ampli, majoritàriament barceloní, les «Converses» presenten poques referències explícites als dialectes altres que l'oriental i, doncs, al valencià. Una de les més conegudes és aquella en què justificà que, si bé «les formes valencianes *cante, plore*, etc., són formes ja usades en el català literari medieval (corrents en els autors valencians del segle xv)», és preferible adoptar la desinència en *-o*, entre altres raons perquè les solucions valenciana o mallorquina, amb formes amb desinència i altres sense, comportarien una «complicació morfològica entutjosa» (§ 166). Una argumentació que respon al pensament logicista de Fabra i que serveix alhora per a justificar la seua opció.

La *Gramàtica catalana* pòstuma de Fabra (1956), elaborada entre 1940 i 1946, aborda problemes d'admissibilitat normativa de girs i formes genuïnes del llen-

guatge col·loquial. Encara que se centra en el parlar de Barcelona, hi ha algunes referències als altres dialectes, que, com és habitual en Fabra, quasi mai no s'esmenten. En relació amb els usos que manté el valencià, que sovint són compartits pel català nord-occidental, són de destacar algunes orientacions que se n'aparten, com ara desaconsellar, pel fet de ser «a penes usades avui», les formes *jaure*, *traure*, *haure* i *nàixer* (§ 53); relegar les formes de subjuntiu del tipus *correguem* en favor de *correm* (§ 61); limitar la recomanació de la concordança del participi passat amb el complement acusatiu quan aquest és el pronom feble femení *la* (§ 73), i preterir «la terminació *ens* dels antics plurals *hòmens*, *jòvens*, *òrfens*, etc., [ja que] es troba avui reemplaçada, en la llengua comuna, per la terminació *-es*: *homes*, *joves*, *orfes*, etc. (al costat dels quals subsisteixen, però, encara, *ça* e *lla*, alguns dels antics plurals en *ens*, per exemple *hòmens*)» (§ 131). En canvi, presenta els possessius *meua*, *teua* i *seua* com a alternatives vàlides literàriament a *meva*, *teva* i *seva*, ja que s'usen «en molts parlars catalans» (§ 38); constata que «equivalent a *aquest* i *aqueix* hi ha *est* i *eix*, encara vivents en alguns parlars catalans» (§ 38); reitera que «en molts parlars catalans s'ha perdut l'antiga distinció entre *aqueix* i *aquest*», com també la que «feien els antics entre els demostratius *ací* i *aquí*», distincions que «convindria conservar en l'estil epistolar» dels qui no la mantenen en el llenguatge col·loquial (§ 38, 90); tolera les formes *tindre* i *vindre*, pel fet que són «usades algun cop pels escriptors de la Catalunya occidental» (§ 53); reconeix que «en els parlars valencians» el subjuntiu amb la terminació *-ra*, etc., només conservat en *fóra* i *haguera* en la llengua del Principat, «es troba en tots els verbs (ex. *cantara*, *cantares*, etc.) i hi és usat reemplaçant el subjuntiu imperfet» (§ 60), i considera col·loquials les combinacions *anem's-en*, *aneu's-en* (= **anem-ens-en*, **aneu-us-en*) (§ 64), però silencia els equivalents amb les formes *nos* i *vos*, *anem-mo'n*, *aneu-vo'n* (= **anem-nos-en*, **aneu-vos-en*), desconegudes en català oriental.

1.6. Una valoració de conjunt

S'ha considerat la codificació de Fabra com a composicional, monocèntrica i polimòrfica (Polanco, 1984). Són conceptes molt relacionats amb el paper dels dialectes en l'obra codificadora de Fabra (Ferrando, 2000b), que convé relativitzar per a intentar valorar-los en la seua justa dimensió.

La presència d'elements gramaticals i lèxics *valencians* en el corpus normatiu fabrià no és el resultat de cap projecte composicional, sinó un recurs per a aconseguir una codificació de la llengua més adequada des del punt de vista tècnic i alhora vàlida per al conjunt de la llengua. Els elements que el català codificat per Fabra manté del valencià actual, des de l'ortografia fins a una bona part del lèxic, passant per la morfologia i la sintaxi, són en general elements compartits per tot el català medieval i, doncs, *valencianismes literaris*. Només en aquest sentit podríem parlar de composicionalitat en la normativa fabrià. Car aquesta composicionalitat no fou concebuda com un exercici d'equilibris interdialectals, sinó com un instrument per a la depuració i perfeccionament de la llengua contemporània a partir d'elements comuns previs. Així, si Fabra adoptà els plu-

rals en *-es*, el sistema de combinacions dels pronoms febles o la forma *deler* per *daler*, no ho va fer perquè eren valencians, sinó en funció de la unitat i la coherència de la llengua i de la continuïtat amb el llegat lingüístic compartit abans dels quatre segles de «decadència» anterior.

Per a Fabra (1919), el resultat final d'aquesta composicionalitat instrumental havia de ser «la formació d'una llengua literària, que no havia pas d'ésser cap dels dialectes de la llengua parlada, ni el conjunt multiforme de tots ells, sinó una llengua artificial, de mots triats, de formes i construccions triades: la llengua mateixa dels nostres grans escriptors medievals, renovellada i envigorida per les aportacions de tots els dialectes sàviament seleccionades». Certament, la formulació fou més teòrica que pràctica, ja que la formació d'una «llengua artificial» difícilment podia casar amb el principi d'evitar un «divorci massa gros» entre llengua literària i llengua col·loquial, i Fabra tendí en molts casos a la prioritització de mots, formes i construccions del català col·loquial de Barcelona (com ara *amarar* per *amerar*, *llargarut* per *llarquerut*, *murtra* per *murta*, *quixalla* per *xicalla*, etc.). Ara bé, també és cert que el seu ideal, almenys en l'etapa de maduresa, fou la superació de les formes dialectals del català oriental a favor d'aquelles altres que garantissen millor la unitat de la llengua i la continuïtat amb la llengua medieval, en molts casos amb formes coincidents amb el valencià actual (i per això finalment descartà formes com *recó* i *vina*).

La codificació de la llengua ha partit de l'Institut d'Estudis Catalans, és a dir, d'un sol centre, Barcelona. En aquest sentit, podem dir que fou monocèntrica. Però Fabra s'adonà que les seues prioritzacions del català oriental difícilment podien ser vehiculades al País Valencià i a les Illes Balears, entre altres raons perquè ambdós parlars conservaven usos unitaris i literaris del català medieval i perquè, en cas de preconitzar-hi aquelles, haurien creat un «divorci massa gros» entre llengua literària i llengua col·loquial. És per això que considerà que corresponia als escriptors valencians i balears competents la selecció de formes genuïnes de la llengua viva i la capacitat d'elevat els mots dialectals a mots literaris. Així ho manifestà en aquella declaració de 1918 que s'ha convingut titular «La tasca dels escriptors valencians i balears»:

Nosaltres catalans, no desitjaríem altra cosa que emprenguésiu una obra de forta depuració del vostre idioma, encara que no us preocupéssiu gens d'acostar-vos al nostre català; que tractéssiu de descastellanitzar el valencià i d'enriquir-lo, procurant acostar-lo al valencià dels vostres grans escriptors medievals. (Ferrando, 2019, p. 122)

Vistes des d'una perspectiva actual, les recomanacions de Fabra als escriptors valencians i balears semblen contradir tot el seu programa de codificació monocèntrica del català modern, ja que postulen una tasca de depuració autònoma per i per a cada una de les tres grans regions de l'idioma, amb l'esperança d'un retrobament futur. El text ja va cridar l'atenció a Lluís V. Aracil (1983, p. 75), que el qualificà d'«embarassant», ja que, «a primera vista estultifica el sentit de l'obra de Fabra. Suposo que són atenuants les circumstàncies que el van

constrènyer a despatxar la qüestió tan lleugerament i incorrectament». Fou, en efecte, un pronunciament estratègic, difícilment explicable sense les derives particularistes encarnades per les posicions de Fullana i d'Alcover. Unes reticències que segurament no va intuir en l'ambient de la celebració del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

Ben mirat, Fabra s'enfrontava amb tres greus obstacles si volia fer triomfar el seu ideal de codificació unitària de la llengua: *a)* el trossejament administratiu del domini lingüístic i la diferent situació política i cultural de cada un dels territoris que el conformen, *b)* l'absència d'una consciència lingüística unitària, i *c)* la diferent evolució de la llengua, sobretot pel que fa a la morfologia verbal, en cada una de les tres grans regions de l'idioma. Conscient de les dificultats d'acceptació social fora del Principat d'algunes de les seues propostes morfològiques i lèxiques, es limità a suggerir a valencians i balears els camins que havien de seguir en l'obra de redreçament del seu català. Estava convençut que una actitud de respecte a la dinàmica pròpia de regions amb forta personalitat històrica i sotmeses també a un poder polític alienador resultaria a la llarga més eficaç. No era aquest el cas del català nord-occidental. D'ací la seua escassa atenció a aquesta àrea dialectal.

En la «Declaració» que precedeix les Normes de Castelló es preveïu un desenvolupament autònom posterior d'aquestes normes a cura d'«autoritats filològiques i gramaticals» valencianes. Ja hem vist que al País Valencià l'obra d'adaptació i de complementació del fabrisme fou realitzada bàsicament per Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). La «Declaració» de les Normes de Castelló deixà oberta la qüestió de si les «autoritats filològiques i gramaticals» valencianes s'havien de constituir en un nou centre normatiu o en un centre d'estudis filològics. Es creà un Seminari de Filologia Valenciana dins la Universitat de València (1932) i una Secció Filològica dins l'Institut d'Estudis Valencians (1937), però cap de les dues institucions no arribà a escometre, per circumstàncies externes, les missions que s'havien proposat (Ferrando, 2020). La tasca d'adaptació normativa de Sanchis Guarner fou molt personal, però no hauria estat possible sense la conivència de la major part dels escriptors valencians de l'època republicana i del període franquista. En aquest sentit, podem dir que la codificació del català, inicialment monocèntrica, acabà sent «policèntrica però convergent», tal com la definí Sanchis Guarner, o que donà com a praxi resultant una «llengua federada [...] flexible en la seua unitat», tal com la caracteritzà Joan Fuster.

Fabra, tot i haver recomanat una tasca de depuració autònoma per part dels valencians i els balears, no es pronuncià sobre les Normes de Castelló. Un silenci potser explicable perquè no totes les regles ortogràfiques s'hi van exposar amb absolut rigor científic i perquè no hi havia cap referència explícita a la unitat de la llengua. Fou el preu que calgué pagar per l'acord. En tot cas, el procediment adoptat pels responsables de les Normes de Castelló no s'apartà gaire de les previsions de Fabra en el sentit que no fossen una formulació *ex novo* que havia de ser acordada pels escriptors valencians, tal com s'havia suggerit des de les pàgines de *Taula de Lletres Valencianes* (1930), sinó la ratificació autònoma d'una formulació pròpia de la normativa fabrista, que es basa concretament en l'«Exposició de l'ortografia catalana», de Fabra (1917).

En la tasca d'adaptació del fabrisme al País Valencià i a les Illes Balears es feia imprescindible el reconeixement d'un polimorfisme limitat. Fabra ho remarcava en unes declaracions de 1930 publicades a la revista *Acció Valenciana* (núm. 8, 1 agost 1930):

El bon camí [a seguir pels escriptors valencians] és el que porta a la identificació del valencià literari i del català literari en tot allò en què les dues varietats valenciana i catalana no són verament incompatibles. Ara bé: les incompatibilitats entre aquestes dues variants de la nostra llengua comuna es redueixen gairebé a les morfològiques. No us cal, doncs —a part de l'enriquiment i redreçament del lèxic i de la sintaxi amb les aportacions dels parlars actuals— sinó procedir a una selecció ben feta de les formes valencianes vivents, anàloga a la que hem fet a Catalunya amb les formes *catalanes* (adoptant, per eixemple [*sic*], *saber* i rebutjant *sapiquer*, *sebre*, *sabre*, etc.). (Ferrando, 2019, p. 95)

El polimorfisme preconitzat per Fabra (1980, p. 50) se circumscriu en la pràctica a unes quantes formes verbals alternatives, sempre que fossen continuadores de les formes medievals. Ell mateix les explicita en la *Gramàtica* normativa de 1918. Sanchis Guarner les completa en la seua *Gramàtica valenciana* (1950), text que va encapçalar precisament amb les conegudes recomanacions de Fabra als escriptors valencians i balears (1918). El resultat fou una codificació unitària, però no uniforme.

225

2. ELS CONTACTES DE FABRA AMB ELS VALENCIANS

2.1. *Els contactes a Barcelona*

No es coneix cap contacte de Fabra amb escriptors o erudits valencians anterior al 13 d'octubre de 1906, en què s'inicià a Barcelona el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Fabra hi coincidí amb Teodor Llorente Olivares i Lluís Fullana. És ben possible que mossèn Alcover els hagués presentat a Fabra, que s'havia interessat per l'obra de Llorente, a qui antolagarà en la *Gramàtica de la llengua catalana* (1912). En unes declaracions de 1930 (*Acció Valenciana*, núm. 8, 1 agost 1930, p. 3), Fabra reconegué que el poeta valencià estava «molt més [ben orientat] que als actuals ratpenatistes». A pesar de l'interès de Llorente per la qüestió ortogràfica en els darrers anys de la seua vida, no he pogut documentar cap altre contacte entre ell i Fabra després de 1906. En canvi, Fullana va comentar que s'havia quedat molt ben impressionat per la comunicació de Fabra a l'esmentat congrés, però no sabem si aquesta admiració es traduí en cap correspondència epistolar directa. En canvi, sí que ens consta que hi hagué intercanvi epistolar indirecte entre ambdós (1914-1915) a través de Pere Barnils, llavors secretari redactor de la Secció Filològica i encarregat tècnic de l'Oficina del Diccionari (Ferrando, 2019, p. 79-83).

Per la correspondència amb Barnils se sap que, el 1915, Fabra intentà dis-

suadir Fullana de dur endavant el *Proyècte de normes ortogràfiques de la llengua valenciana* (febrer de 1915) que li havia encarregat Lo Rat Penat, ja que en alguns punts s'apartava de les *Normes ortogràfiques* de l'IEC, de 1913. Però Fullana, malgrat haver estat nomenat col·laborador del *Diccionari de la llengua catalana* de l'IEC, es deixà endur per les pressions particularistes dels sectors dominants de la societat valenciana, que encarnaven Lo Rat Penat i el flamant Centro de Cultura Valenciana, i publicà, amb l'ortografia acordada per Lo Rat Penat, una *Gramàtica elemental de la llengua valenciana* (1915). També, el mateix 1915, acceptà el nomenament d'acadèmic de l'antifabrista Acadèmia de la Llengua Catalana.

En una posició diferent de la de Fullana es trobaven els escriptors valencians que s'establiren a Barcelona a partir de 1910 aproximadament. Formaven part d'una emigració de milers i milers de valencians que anaren a cercar-hi millors expectatives de treball i de progrés i que ben aviat es decantaren per la normativa de l'IEC. Entre els que hi tingueren contactes directes amb Fabra destaquen Miquel Duran i Tortajada (1883-1947), Jacint Maria Mustieles i Perales (1887-1948), Jesús Ernest Martínez Ferrando (1891-1965) i Artur Perucho i Badia (1902-1956). També cal afegir-hi, en temps de la Segona República espanyola, el filòleg Josep Giner i Marco (1912-1996) (Ferrando, 2019, p. 84-110).

El poeta i periodista Miquel Duran es traslladà, el mateix 1910, a Sabadell, on fundà i dirigí el *Diario de Sabadell* entre 1910 i 1916. Després tornà a Barcelona, on dirigí per un temps *La Publicidad*. El també poeta i periodista Jacint Maria Mustieles s'establí a Barcelona el 1913 i fou un assidu col·laborador de *La Veu de Catalunya*. El gran nexa d'unió entre aquests dos escriptors i Fabra fou el poeta, periodista i polític Jaume Bofill i Mates (1878-1933), que ajudà Duran i Mustieles a fundar a Barcelona la Joventut Valencianista (1912), agrupació capdavantera del valencianisme cultural, que adoptà la normativa de l'IEC en el seu òrgan de premsa, *València, Periòdic Valencianista* (1913). Bofill i Mates, gran amic de Fabra, impulsor i primer president de Nostra Parla (1916), fou fins a la seua mort (1933) possiblement l'intel·lectual català més actiu en la defensa de la col·laboració cultural i política entre Catalunya i el País Valencià. És molt probable que la ja esmenada declaració de Fabra del 1918, que s'inicia amb els mots següents: «Dèiem una vegada a un escriptor valencià [...]», fos adreçada a Miquel Duran. Altrament, la relació de Fabra amb Mustieles degué ser intensa, ja que aquest col·laborà amb les Oficines Lexicogràfiques de l'IEC, on proposava la incorporació de mots característics del valencià.

L'historiador i narrador Jesús Ernest Martínez Ferrando fou funcionari de la Biblioteca Universitària de Barcelona des del 1915 i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó des del 1920. Accedí a Fabra sobretot a través de Jordi Rubió. El narrador i periodista Artur Perucho, que s'establí a Barcelona el 1927, fou col·laborador de *La Publicidad*, òrgan d'Acció Catalana (1922), el partit polític en què milità Fabra. Perucho contactà Fabra a través de Joan Estelrich i Josep Maria de Casacuberta i participà activament en la preparació de l'homenatge que se li volia tributar a Barcelona amb motiu del seu seixantè aniversari, el 1928 (Palomero, 2015). Josep Giner, com a oficial del cos de telègrafs de l'Estat, residí successivament a Terrassa (1931-1932), a Barcelona (1932-1938) i a Manresa (1938-1939), abans de passar a

l'exili. Contactà directament amb Fabra, ja que s'integrà en l'associació Palestra, que presidia Fabra, i assistí a les classes que aquest impartia a la Universitat de Barcelona.

Des de València, la col·laboració més estreta amb l'Institut d'Estudis Catalans i amb Fabra vingué de la mà del canonge i historiador Josep Sanchis Sivera (1867-1937) i del poeta i gramàtic Carles Salvador i Gimeno (1893-1955). El mateix Sanchis Sivera, oncle i tutor de Manuel Sanchis Guarner i membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica (1916), reconegué en una entrevista de 1930 (Pérez Moragon, 1982, p. 56) que solia anar a l'IEC i que va «contribuir amb aportacions valencianes a la confecció de les normes ortogràfiques». Els contactes de Fabra amb Carles Salvador es degueren iniciar l'agost de 1932, quan tots dos coincidiren a Barcelona en l'assistència a l'Escola d'Estiu. Fou a partir d'aquell moment que, probablement empaitat per Fabra, Salvador inicià una intensa tasca gramatical i lexicogràfica de difusió del fabrisme al País Valencià, el primer gran resultat de la qual va ser l'aprovació, el desembre del mateix any, de les Normes de Castelló.

Conservem un preciós testimoni de l'atenció de Fabra envers els escriptors valencians. El devem a un deixeble seu, Josep Maria de Casacuberta, que, després de la mort de Bofill (1933), s'erigí en un abrandat paladí de les relacions catalano-valencianes. Fou el parlament que pronuncià a València, l'any 1968, amb motiu de l'homenatge que es va retre a Fabra a la Universitat de València en complir el centenari del seu naixement. Bastaran unes poques frases del seu discurs per a confirmar l'atenció que Fabra arribà a sentir pels valencians i per les expressions de gratitud que rebia d'aquests:

Quant al senyor Fabra, val a dir que constituïa en el seu temps, una singular atenció, car sempre s'interessà vivament per l'estat lingüístic del País Valencià i estigué ben informat de les orientacions dels seus escriptors. Prouestic jo en condicions d'acreditar-ho, per tal com una sens fi de vegades havia parlat amb ell, extensament, d'aquests temes, adés a propòsit de la redacció d'articles del Diccionari, adés amb motiu de les freqüents visites de valencians que ell rebia, adés encara en ocasió de les meves sovintejades vingudes ací —he fetes sens dubte més d'una setantena—, ben bé la meitat durant els llargs anys d'assidu tracte amb el mestre, i una d'elles precisament en companyia seva. No voldria silenciar, per exemple, la viva admiració que Fabra sentí per l'eficaç tasca gramatical de l'enyorat Carles Salvador. (Pitarch, 2011, p. 122)

Tenim poca documentació sobre les «freqüents visites de valencians» que Fabra rebia pels anys trenta. Entre aquests devien trobar-se, a més dels ja esmentats Jesús Ernest Martínez Ferrando, Artur Perucho i Josep Sanchis Sivera, l'arqueòleg xativí Emili Gandia Ortega (1866-1939), que publicà diversos estudis a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, el metge Manuel Corachan (1881-1942), natural de Xiva, autor d'un notable *Diccionari mèdic* (1932-1936), que Fabra prologà i revisà, i el geòleg i paleontòleg Josep Ramon Bataller i Calatayud (1890-1962), natural de la Pobra del Duc (la Vall d'Albaida), però resident des de ben jove a Barcelona, que el 1942 ingressarà a l'IEC. Les converses de Josep Giner amb Fabra

solien produir-se en el marc de la docència que el lingüista barceloní impartia a la Universitat Autònoma de Barcelona.

Hi ha dos detalls de la biografia del darrer Fabra relacionada amb els seus contactes amb valencians que prou que revelen el seu tarannà generós i solidari. En el moment de produir-se el colp militar del general Franco, el pare Fullana es trobava als banys medicinals de Sant Hilari Sacalm. Davant el perill de ser assassinat, sol·licità protecció a Fabra. El lingüista barceloní, que en privat s'hi referia com «el traïdoret», perquè durant dues dècades havia avalat el secessionisme lingüístic i ortogràfic valencià, s'apressà a obtenir de la Generalitat un salconduit perquè el menoret valencià pogués passar segur a França (Ferrando, 2000a, p. 110). El segon detall és la simpatia que destil·la la carta que Fabra (*Obres completes*, vol. 8, 2013, p. 458, carta núm. 291) adreçà al gran patrici castellonenc Gaetà Huguet, exiliat com ell:

Estimat amic,

He rebut la vostra carta que m'ha alegrat en tant que per ella veig que heu pogut passar la frontera. M'apena, en canvi, saber que [Carles] Salvador, [Adolf] Pizcueta i [Elies] Borràs no s'han mogut de València. De l'Institut, som a França molts: jo, en [Lluís] Nicolau d'Olwer, en [Joan] Coromines, en [Carles] Riba, l'August Pi, en [Jaume] Serra Hunter; però s'han quedat a Barcelona en [Jordi] Rubió, en [Josep Maria] Casacuberta, en [Josep Maria] López-Picó. Avui mateix escriuré a en Pi a fi que vegi la manera d'encabir-vos a la residència de Toulouse.

Molt m'ha alegrat, com us he dit, de tenir notícies vostres, i sabeu que podeu disposar del vostre amic,

FABRA

És una mostra eloqüent de les nombroses relacions de Fabra amb valencians, no gaire ben conegudes com a conseqüència de la destrucció d'arxius personals arran de la Guerra Civil i de la repressió franquista.

2.2. La presència del País Valencià en la gestió normativa de Fabra

Les quatre visites que Fabra va fer al País Valencià entre 1915 i 1937 en representació de l'IEC van estar molt relacionades amb la recepció de la normativa lingüística i amb la finalitat d'examinar *in situ* la situació cultural i política del País Valencià. De totes quatre visites es van derivar nous contactes personals o es van intensificar els que ja tenia. Ja n'he parlat en una altra ocasió *in extenso* (Ferrando, 2000a). Ara em limitaré a destacar i completar els aspectes més directament relacionats amb la gestió de la qüestió normativa en l'àmbit valencià per part de Fabra.

La primera visita la realitzà després del 17 d'agost i abans del 23 de setembre de 1915, acompanyat de mossèn Frederic Clascar. En l'acta de la Secció Filològica (SF) del dia 23 de setembre se'ns diu: «Els senyors P. Fabra i F. Clascar donen compte del seu viatge a València, Castelló i Alacant...». En l'acta de la SF del

dia 17 d'agost se n'havia dit: «Es convé que els senyors P. Fabra i F. Clascar facin una viatge a València, Castelló i Alacant per...». Efectivament, el viatge tingué parada a Castelló i es prolongà a Alacant i Oriola. L'acta del 25 de setembre ens informa que s'acordà «enviar les publicacions de la Secció al Rd. P. Vigo de Orihuela». En la valoració de la visita que va fer la SF en la sessió del 29 de setembre es fa constar que hi hagué intercanvi d'«impressions sobre la manera més adecuada de contribuir a l'expansió de la llengua en terres de València» i sobre el pla de difusió de literatura religiosa que proposà mossèn Frederic Clascar, però els punts suspensius de l'acta de la sessió del 17 d'agost deixen entendre que l'objectiu prioritari de la visita devia ser contrarestar les iniciatives de Lo Rat Penat i del Centro de Cultura Valenciana d'avaluar una normativa diferent de la de l'Institut d'Estudis Catalans.

Fabra, coneixedor d'aquestes iniciatives, intentà atraure a la causa de la unitat normativa un pare Lluís Fullana complaent amb els notables valencians i el convidà a pronunciar unes conferències a l'IEC, que no es van poder celebrar fins als dies 11 i 14 d'agost de 1915. Fabra en degué quedar alarmat, ja que el menor valencià va remarcar les diferències entre valencià i català i, en conseqüència, degué justificar la proposta de normes ortogràfiques per al valencià que li havia encarregat Lo Rat Penat. Per aquelles dates, Fullana devia estar corregint proves d'impremta de la seua *Gramática elemental de la llengua valenciana*, amb ortografia no fabrística, que apareixerà el 8 de novembre de 1915. Certament, també hi havia interès a documentar-se bé sobre les particularitats del lèxic valencià, ja que, segons l'acta de la SF del dia 17 de juliol de 1915, s'acordà «adquirir una 'Bibliografia Valenciana' el més completa possible, dels temps moderns, destinada a les Oficines Lexicogràfiques per a l'estudi del lèxic valencià i confecció de paperetes pel *Diccionari General de la Llengua*».

És en aquest context de preocupació evident per la qüestió normativa que es podria explicar la iniciativa de Fabra de visitar el País Valencià. La tria d'un eclesiàstic, mossèn Clascar, com a acompanyant de Fabra també es podria explicar per la facilitat amb què aquest podia contactar amb alguns membres del clero valencià o pròxims a l'Església, que potser coneixia. No es poden descartar en aquest sentit unes possibles recomanacions de mossèn Alcover, que havia tingut contactes directes amb valencians, molts dels quals eclesiàstics, arran de les seues «eixides» filològiques a terres valencianes. Un d'aquests clergues valencians degué ser el canonge Josep Sanchis Sivera. Una altra de les persones contactades pogué ser el metge Faustí Barberà, amic i col·laborador d'Alcover, que havia estat convidat a assistir al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) i que el 1913 va ser un dels set metges valencians que van participar en el I Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Barcelona.

Fabra fracassà en l'intent de convèncer els patricis valencians de la compatibilitat gràfica de les *Normes ortogràfiques* de l'IEC amb el valencià. Però fora de Lo Rat Penat i del Centro de Cultura Valenciana, Fullana a penes tenia seguidors. Els joves escriptors valencians seguien el fabrisme ortogràfic i col·laboraren amb Nostra Parla, associació creada el 1916 amb l'objectiu de difondre el fabrisme i la causa del català en totes les terres de llengua catalana, amb seus a

Barcelona, València i Palma. Ben mirat, els notables valencians de Lo Rat Penat i del Centro de Cultura Valenciana escriuien i tendien a parlar en castellà, actitud que impressionà Fabra, i els escriptors populistes seguien instal·lats en els vells criteris del «valencià que ara es parla». Així i tot, Fabra procurà mantenir bones relacions amb Teodor Llorente i Falcó, president del Centro de Cultura Valenciana, ja que, segons l'acta de la Secció Filològica de 14 de juny de 1917, la SF acollí positivament la proposta d'aquest d'editar «les lletres adreçades a son il·lustre pare per literats contemporanis seus».

La visita de Fabra a València li permeté constatar els sentiments regionals dels valencians i la seua adhesió a la denominació particularista de la llengua i el convencé de la necessitat d'adaptar la codificació de l'IEC a las circumstàncies de cada territori. És per això que reconegué en la *Gramàtica catalana* normativa de 1918 les variants verbals alternatives per als escriptors valencians i balears i que publicà a *Nostra Parla* la declaració, ja esmentada, que s'ha titulat «La tasca dels escriptors valencians i balears» (1918), on reivindicava el paper dels escriptors d'ambdós territoris en la construcció d'una llengua literària pròpia compatible amb la de Catalunya.

La segona visita de Fabra a València es produí entre el 30 de maig i l'1 de juny de 1930, en aquesta ocasió acompanyant el seu amic Jaume Bofill i Mates, membre de la SF des de 1918, que havia estat convidat com a mantenidor dels Jocs Florals de Lo Rat Penat. A penes feia quatre mesos que havia caigut la dictadura de Primo de Rivera. Bofill, llavors líder d'Acció Catalana, fou el català que millor coneixia els cercles valencianistes del primer terç del segle xx i fou saludat per la premsa local com un republicà liberal. Fabra i Bofill contactaren no sols amb els dirigents de Lo Rat Penat, llavors amb una actitud més receptiva respecte de la necessitat d'un acord ortogràfic sobre el valencià, sinó també amb lletraferits i polítics valencians de diferent signe ideològic, entre els quals el republicà Adolf Pizcueta i el conservador Ignasi Vilallonga. Fabra s'emportà una bona impressió de la situació del moviment valencianista, a jutjar per l'entrevista que concedí a Martí Martell, pseudònim de Miquel Duran, publicada tant a *Taula de Lletres Valencianes* (núm. 33, juny 1930, p. 9-10), com, abans, a *La Veu de Catalunya*. En l'entrevista reiterà la seua posició de 1918 sobre la responsabilitat dels escriptors locals en la reconstrucció de la llengua literària i restà importància a l'ús de la denominació «llengua valenciana» (Pérez Moragon, 1982, p. 65-69).

Tanmateix, la veritable raó de la presència de Fabra a València cal cercar-la de nou en la seua preocupació per la qüestió normativa, en un moment en què les expectatives d'un canvi democràtic a Espanya havien ressuscitat entre els escriptors valencians la urgència d'un acord ortogràfic que hi garantís la normalitat literària. El 7 d'abril de 1930 apareixia *La llengua valenciana. Notes per al seu estudi i conreu*, de Lluís Revest, amb unes regles ortogràfiques com a apèndix, de criteris similars a les de les futures Normes de Castelló. L'11 de maig de 1930, Teodor Llorente Falcó proposava, des de les pàgines de *Las Provincias*, la creació d'una Acadèmia de la Llengua Catalana amb seu a Barcelona i amb participació proporcional de tots els territoris que conformen el domini lingüístic. La revista *Acció Valenciana*, per mitjà d'una sèrie d'entrevistes amb personalitats valencia-

nes, catalanes i balears, entre les quals hi havia Fabra, reorientà la proposta de Llorente en el sentit de si convenia crear una Acadèmia de la Llengua Valenciana o un centre d'estudis filològics amb l'objectiu d'acabar amb l'anarquia ortogràfica i gramatical. En la seua resposta a l'entrevista, Fabra s'inclinà per la creació d'un centre d'estudis filològics valencià i considerà que, per a assegurar la unitat de la llengua literària, només calia que «un grup d'escriptors ben orientats i acordats» s'imposessen «per llur actuació intensa dins el camp de les lletres valencianes» (Vallés, 2008, p. 349-394).

El juliol de 1930, els joves de *Taula de Lletres Valencianes* feren una «Crida als escriptors valencians i a les publicacions valencianes» perquè redactessen unes «normes ortogràfiques» que fossen acceptades per tots els escriptors i revistes signataris de l'acord. Amb aquest motiu demanaren consell a Fabra. En la resposta, Fabra els digué que considerava arriscada la iniciativa, perquè les possibles discrepàncies transitòries i provisionals de l'acord ortogràfic dels escriptors valencians amb la normativa de l'IEC «podrien esdevenir un obstacle a la unificació ortogràfica de la nostra llengua, que tots, valencians i catalans, hem de desitjar», ja que creia que no hi havia cap solució normativa de l'IEC que contradigués cap fet valencià (Pérez Moragon, 1982, p. 85-86).

La «Crida» va ser molt ben rebuda, però no va reeixir, de moment. El context polític, la *dictablana* del general Berenguer, no era encara el moment més favorable a l'èxit de la iniciativa. Calgué esperar una nova crida, dos anys després, ara des de la nova revista *El Camí* (1932-1934), però inspirada per la mateixa persona, Adolf Pizcueta (1901-1989), perquè l'acord ortogràfic fos una realitat. La diferència amb l'anterior proposta era que ara només calia avalar unes *Bases ortogràfiques*, redactades per Lluís Revest, que, tot i no fer referència a les de l'IEC ni al nom del conjunt de la llengua, les reproduïen quasi literalment. Les anomenades Normes de Castelló s'aprovaren el 21 de desembre de 1932. Cal remarcar que l'acord no fou possible fins a la instauració de la Segona República espanyola, que havia suscitat grans esperances per a la recuperació de l'oficialitat de la llengua catalana i per a la col·laboració cultural i política entre Catalunya, València i les Illes Balears. N'havien estat uns bons senyals la salutació que el 14 d'abril de 1931, en ser proclamada la Segona República espanyola, Francesc Macià adreçà al «poble valencià, unit a Catalunya per gloriosos vincles històrics de sang i de llengua» i el telegrama que Vicent Marco Miranda, alcalde provisional de la ciutat de València, li envià tot seguit: «València correspon salutació Catalunya admirable amb un abraç de germanor cridant: Visca el poble català! Visca Espanya republicana!».

El tercer viatge de Fabra al País Valencià, amb aturada a Castelló, es produí entre el 23 i el 27 de novembre de 1935. Aquesta vegada l'acompanyaren Josep Maria de Casacuberta, Joan Coromines i Ramon Aramon i Serra. L'objectiu general de la visita, segons l'acta de la SF del 18 de novembre de 1935, era afavorir «l'acostament de les llengües literàries valenciana i catalana». L'objectiu concret, que tant preocupava Coromines, fou contrastar *in situ* la proposta de normativització de la toponímia major valenciana elaborada per l'IEC amb la que havien confegit Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner i Nicolau Primitiu Gómez Serrano.

La presència de la delegació de l'IEC, que fou molt ben acollida per totes les entitats que visitaren —el Centre de Cultura Valenciana, l'Agrupació Valencianista Republicana, el Centre d'Actuació Valencianista, Acció Valenciana, Lo Rat Penat i la Societat Castellonenca de Cultura—, va posar de manifest que el fabrisme s'havia imposat també entre la major part dels sectors valencianistes conservadors. El context polític de la Segona República espanyola afavoria el canvi. La visita també serví per a reforçar les relacions cordials entre Fabra i Carles Salvador.

L'atac frontal a les llibertats democràtiques i a la pluralitat nacional de l'Estat espanyol, que va ser l'alçament militar del general Franco, intensificà la col·laboració cultural entre Catalunya i el País Valencià. El 9 de febrer de 1937, es creà, a proposta del valencianista Francesc Bosch i Morata, conseller de Cultura del Consell Provincial de València, un Institut d'Estudis Valencians (IEV), concebut com a eina d'autoafirmació de la cultura nacional del País Valencià i com a plataforma per a potenciar les relacions culturals entre les terres de llengua catalana (Ferrando, 2020). La primera manifestació d'aquesta nova situació cultural i política fou la visita que, ja en l'abril de 1937, va realitzar a l'IEC una delegació oficial de l'IEV, integrada pel seu president, Francesc Bosch i Morata, pel secretari general, Carles Salvador, i pel president de la Secció Filològica de l'IEV i vicerector de la Universitat de València, Lluís Gonzalbo París. La delegació valenciana fou rebuda per Fabra, i tot seguit visità Lluís Companys, president de la Generalitat, i Antoni Maria Sbert (1901-1980), el seu conseller de Cultura. Segons *Adelante* (núm. 74, 28 abril 1937), en la reunió amb Fabra «trataron de los trabajos realizados por el Institut d'Estudis Catalans, cambiando impresiones sobre el desenvolvimiento de la cultura catalana» (Blasco, 1979, p. 159).

Finalment, Fabra realitzà el quart viatge a València entre el 4 i l'11 de juliol de 1937, amb motiu del Segon Congrés d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura. A més del president de l'IEC, componien la delegació catalana Jaume Serra i Hünter, rector de la Universitat Autònoma de Barcelona, Emili Mira López, primer catedràtic de psiquiatria de la mateixa universitat, i Josep Pous i Pagès, director de la Institució de les Lletres Catalanes i president de l'Ateneu Barcelonès. La delegació catalana fou rebuda per Carles Salvador, Enric Navarro i Borràs, Bernat Artola, Adolf Pizcueta i Ricard Blasco. En una de les sessions del Congrés del dia 10, presidida per Fabra, Carles Salvador llegí, en llengua catalana, un memorable al·legat en favor de les cultures nacionals d'àmbit reduït. També en un breu discurs Fabra (1980 [1937], p. 181) va fer notar que havia calgut la instauració de la República espanyola perquè al català «li fos reconeguda l'oficialitat dins el territori de Catalunya», per a afegir tot seguit que «manca, però, encara, que aquesta sigui reconeguda en totes les terres hispàniques de llengua catalana!».

Comptat i debatut, els quatre viatges institucionals de Fabra al País Valencià testimonien el seu interès no sols per a assegurar-hi el triomf de la normativa lingüística de l'IEC, sinó també el seu compromís per la integració del País Valencià en un projecte de recuperació de la unitat cultural de totes les terres de llengua catalana i de col·laboració política entre totes elles. Aquest compromís

el manifestà reiteradament com a president de Palestra (1930-1939), una associació que, entre altres finalitats, perseguia explícitament aquests objectius (Ferrando, 2019, p. 72-74 i 117).

Tanmateix, també cal remarcar que Fabra, a pesar d'haver pres consciència de la complexitat i de la diversitat de la comunitat lingüística catalana, potser induït per una actitud recelosa davant les possibles reserves a una obra codificadora molt personal, no va integrar valencians i baleàrics al si de l'IEC. I això malgrat que comptava amb col·lectius valencians tan fidels al fabrisme com la Societat Castellonenca de Cultura, des de la seua creació (1919), o com els responsables de *La República de les Lletres* (1934-1936), que ja en el primer número (juliol-setembre 1934) anuncia que «adopta l'ortografia de la superior autoritat del nostre idioma, que és l'Institut d'Estudis Catalans; i al mateix temps demana l'ingrés a l'esmentat Institut d'una representació de València». Efectivament, llavors hauria estat estratègicament molt oportuna la incorporació a la SF de persones tan emblemàtiques com Lluís Revest o Carles Salvador. Caldrà esperar el 1962 perquè per primera vegada un valencià, Manuel Sanchis Guarner, fos incorporat a la Secció Filològica.

No coneixem cap pronunciament de Fabra sobre la creació de l'Institut d'Estudis Valencians (9-II-1937), tret de la felicitació que, amb aquest motiu, li adreça a Francesc Bosch i Morata, conseller de Cultura del Consell Provincial de València, en resposta a l'escrit que el polític valencià li havia dirigit, comunicant-li la notícia. Fabra acompanyà la felicitació amb «un exemplar de la nostra publicació *L'Institut d'Estudis Catalans. El seus primers xxv anys*, tot augurant-vos els millors encerts pel bé de la cultura valenciana». Tanmateix, sí que coneixem les atencions que Fabra va dispensar a l'Institut d'Estudis Valencians (IEV), i, certament, aquests gestos valen més que mil paraules (Ferrando, 2020).

L'IEV s'estructurà a imatge de l'IEC, incloent-hi una Secció Filològica. Aquesta la componien cinc membres: el president, Lluís Gonzalvo París; el secretari, Carles Salvador (que també ho era de tot l'IEV), i tres vocals, Manuel Sanchis Guarner, Francesc Almela i Bernat Artola. Es materialitzava així la proposta de creació d'un «centre d'estudis filològics» que Fabra havia preconitzat el 1930. Una de les primeres decisions de l'IEV, creat «per al conreu i propagació de la cultura valenciana», fou adoptar les Normes de Castelló.

La SF de l'IEV estava destinada a ser la interlocutora privilegiada amb la secció homònima de l'IEC. Ja en abril de 1937, el conseller Bosch, el president de l'IEV, Josep Puche, i el president i el secretari de la SF de l'IEV es traslladaren a Barcelona per a encetar projectes de col·laboració. S'hi entrevistaren amb Lluís Companys, amb el conseller de Cultura, Antoni Maria Sbert, i amb Fabra, president de l'IEC i alhora de la seua SF. Fabra i Salvador participaren en un acte en defensa de la pluralitat cultural de l'Estat espanyol, en què Fabra insistí en la unitat lingüística entre catalans, valencians i baleàrics. El juliol del mateix 1937, Fabra tornava la visita a València, i hi intervenia junt amb Salvador en el Congrés d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura. La reorientació comunista del nou govern del Front Popular provocà el cessament del conseller Bosch, i una intensificació de la política castellanitzadora de l'Estat, en coincidència amb la

conversió de València en capital de la República espanyola, obligà a restringir l'abast de les relacions entre l'IEV i l'IEC. De res no serviren les protestes de Carles Salvador. La guerra i també sectors polítics del Front Popular frustraren les expectatives d'estreta col·laboració albirades per Fabra i per Salvador.

La derrota de la Segona República espanyola significà l'exili del conseller Bosch i la presó o depuració dels membres de la SF de l'IEV. La identificació de l'IEV amb el bàndol derrotat de la República es traduí en un silenci quasi absolut sobre la institució que s'havia proposat com a objectiu la normalització cultural del País Valencià. Si durant el franquisme, i encara després, es posà l'èmfasi en les Normes de Castelló és perquè fou un pacte cívic que signaren personatges de tots els colors polítics, des de conservadors i, en alguns casos, persones reticents a la unitat de la llengua, com Lluís Fullana, Francesc Martínez, Ignasi Villalonga, Joaquim Reig o Teodor Llorente i Falcó, fins a progressistes i fermes partidaris del fabrisme, com Adolf Pizcueta, Emili Gómez Nadal, Manuel Sanchis Guarner o Enric Soler i Godes. En qualsevol cas, s'hi imposà el fabrisme, però tardaran anys a fer possible un mínim projecte de normalització lingüística.

2.3. *La visita de Fabra al País Valencià com a representant del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona*

234

La publicació de les *Obres completes* de Fabra (vol. 9, p. 827) ha servit perquè Jordi Ginebra m'advertís que encara hi ha hagut una altra visita de Fabra a València el 1937. El fet s'hi reporta com una mera dada cronològica de la vida de Fabra. He pogut comprovar que la notícia és certa. Efectivament, entre el 3 i el 6 d'octubre de 1937, Fabra es traslladà a València, llavors capital de la República espanyola, en la seua condició de president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Era la segona reunió del Patronat que se celebrava després que Azaña hagués restablert l'autonomia a la UAB mitjançant un decret de 2 de setembre de 1937, bé que reduint el nombre de membres del Patronat de deu a sis (tres per l'Estat i tres per la Generalitat). Ens ho confirmen els *Llibres d'actes de les sessions del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1938)*, avui a l'Arxiu Històric de la UAB, concretament al volum 2/2 (signatura topogràfica 02 2655/5, p. 58). Com que l'autonomia (o, més aviat, semiautonomia) de la UAB era compartida entre l'Estat i la Generalitat, les actes i els noms de les persones apareixen redactats tant en castellà (com «don Pompeyo Fabra» o «don Jorge Rubió») com en català i les reunions del Patronat se celebraven tant a Madrid com a Barcelona. La reunió a València s'explica perquè aquesta ciutat va ser capital de la República espanyola entre el 7 de novembre de 1936 i el 31 d'octubre de 1937.

La reunió de València d'octubre de 1937, amb assistència de Fabra i dels altres membres del Patronat, Cándido Bolívar, Pere Bosch Gimpera, Josep Maria Orts (en representació de l'Estat), August Pi Sunyer, Antoni Trias i Pujol i Josep Xirau i Palau (en representació de la Generalitat), tingué lloc exactament entre les 10 i les 14 hores i les 17 i les 21 hores del dia 4 d'octubre i entre les 9.45 i les 12.30 i les 16.30 i les 21 hores del dia 5. Entre els acords més interessants figura la crea-

ció del «Seminario de Filología Catalana», la direcció del qual s'assignà a Fabra, i el «Seminario de Literatura Catalana», que seria presidit per Rubió.

Segons Bonet (2004, p. 91), abans d'aquesta reunió ordinària, n'hi hagué una d'extraordinària, que se celebrà el 16 de setembre de 1937, i, de les vint-i-una sessions d'aquest període, dos es van celebrar a València i les dinou restants a Barcelona (l'última fou el 15 de novembre de 1938). En aquestes últimes es va utilitzar més el català, però no en la de València. El mateix autor afirma que Fabra les presidí totes, però no aclareix quan s'hauria produït l'altra reunió a València. No l'he sabuda localitzar, però en tot cas fou entre el 16 de setembre i el 31 d'octubre de 1937. Siga com siga, el fet és que aquests trasllats de Fabra a València no van ser en funció de la seua condició de president de l'IEC, i és probable que no li deixessen gaire temps lliure per a contactar amb els intel·lectuals locals.

FONTS ARXIVÍSTIQUES

Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans
Arxiu Històric de la Universitat Autònoma de Barcelona

BIBLIOGRAFIA

- ARACIL, Lluís V. *Dir la realitat*. Barcelona: Països Catalans, 1983.
- BLASCO, Ricard. «El valencianisme cultural durant la Guerra Civil (1936-1939)». *L'Espill*, núm. 1/2 (estiu 1979), p. 95-169.
- BONET, Sebastià. «Pompeu Fabra, un catedràtic extraordinari». A: MALÉ, Jordi; CABRÉ, Rosa; JUFRESA, Montserrat (ed.). *Del Romanticisme al Noucentisme: Els grans mestres de la filologia catalana i la filologia clàssica a la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, 2004, p. 79-92.
- CARBONELL, Jordi. *Elements d'història de la llengua catalana*. Edició a cura d'Antoni Ferrando. València: Publicacions de la Universitat de València, 2017.
- COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, 1971.
- FABRA, Pompeu. *Ensayo de gramática de catalán moderno*. Barcelona: Tipografía L'Avenç, 1891. [Reimpresió facsímil: Barcelona, Altafulla, 1993]
- *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: Tipografía L'Avenç, 1912. [Reimpresió facsímil: Barcelona, Edicions Aqua, 1982]
- *Gramática catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918. [Reedicions de 1919, 1922, 1926; amb modificacions 1930, 1931, 1933]
- «Els dialectes catalans i la llengua literària» (1919). A: LAMUELA, Xavier; MURGADES, Josep. *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984, p. 184-185.
- *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1932.
- *Gramática catalana*. Edició crítica a cura de Joan Coromines. Barcelona: Teide, 1956.
- *La llengua catalana i la seva normativització*. Edició a cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62, 1980.
- *Converses filològiques (1919-1928)*. Edició a cura de Joaquim Rafel. Barcelona: Edhasa, 1983-1984. 2 v.

- FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013.
- FERRANDO, Antoni. «Estudi preliminar». A: GINER, Josep. *Obra filològica (1931-1991)*. València: Denes, 1998, p. XIII-LXXVIII.
- «Fabra i el País Valencià». A: ARGENTER, Joan A. (ed.). *Simposi Pompeu Fabra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000a, p. 121-157.
- «La presència dels dialectes territorials en l'obra de Pompeu Fabra». A: GINEBRA, Jordi [et al.] (ed.). *La lingüística de Pompeu Fabra*. Vol. I. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2000b, p. 279-342.
- «L'orientació diatòpica de les 'Regles d'esquivar vocables'». *eHumanista*, 18 (2011), p. 316-334.
- *Fabra, Moll i Sanchis Guarner: La construcció d'una llengua moderna de cultura des de la diversitat*. 2a ed. actualitzada. València: Publicacions de la Universitat de València, 2019.
- «Fabra i l'autoritat lingüística al País Valencià: la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Valencians (1937-1939)». *Ítaca: Revista de Filologia*, 10 (2020), p. 51-100.
- FERRER, JOAN; FERRER, JOSEP; PUJADAS, JOAN (ed.). *Pompeu Fabra i Joan Coromines: La correspondència dels anys de l'exili*. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 1998.
- FULLANA, LLUÍS. *Gramàtica elemental de la llengua valenciana*. València: Impremta Doménech, 1915.
- GINER, JOSEP. *Obra filològica (1931-1991)*. Edició a cura d'Antoni Ferrando. València: Denes, 1998.
- LAMUELA, XAVIER; MURGADES, JOSEP. *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- NÉBOT, JOSÉ. *Apuntes para una gramàtica valenciana popular*. València: Impremta de Ripollés, 1894.
- PALOMERO, JOSEP. *Estudi biogràfic i literari d'Artur Perucho. Comunicació i societat en la primera meitat del segle XX*. Tesi doctoral. Castelló: Universitat Jaume I, 2015.
- PAR, ANFÓS. *'Curial e Guelfa': Notes lingüístiques y d'estil*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1928.
- PÉREZ MORAGON, FRANCESC. *Les Normes de Castelló*. València: Eliseu Climent, 1982.
- PITARCH, VICENT. *Pompeu Fabra, l'autoritat admirada pel valencianisme*. Benassal: Fundació Carles Salvador, 2011.
- POLANCO, LLUÍS B. «La normativa al País Valencià. Problemàtica i perspectives». A: CABRÉ, Maria Teresa [et al.] (ed.). *Problemàtica de la normativa del català. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 107-146.
- ROSSICH, ALBERT. «El nom de les lletres». *Caplletra*, 27 (1999), p. 65-86.
- ROVIRA I VIRGILI, ANTONI. *Gramàtica elemental de la llengua catalana*. Barcelona: Antoni López, 1916.
- SANCHIS GUARNER, MANUEL. «Análisis fonético del valenciano literario». *Revista de Filología Española*, vol. XXI (1934), p. 113-141.
- *Gramàtica valenciana*. València: Torre, 1950. [Reedició facsímil, amb estudi preliminar d'Antoni Ferrando. Barcelona: Alta Fulla, 1993]
- *La llengua dels valencians*. 3a ed. València: L'Estel, 1967.
- SEGARRA, MILA. *Història de la normativa catalana*. Barcelona: Les Naus d'Empúries, 1985.
- VALLÉS, SANTI. *Acció Valenciana (1930-1931): La consciència desvetlada*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2008.